

Barbara Szatur-Jaworska

*Institut Polityki Społecznej
Uniwersytet Warszawski*

Analiza pamiętników jako metoda badawcza w nauce o polityce społecznej

Badania, w których źródłem poznania są pamiętniki zamawiane przez badaczy, stanowią oryginalny wkład polskiej socjologii do metod badań społecznych. Do klasyków metody należą Florian Znaniecki i William I. Thomas, Władysław Grabski, Józef Chałasiński, Jan Szczepański. Ich kontynuatorami są w naszym kraju nie tylko liczni socjologowie, ale także historycy, politycy społeczni i politolodzy, działający w różnych ośrodkach akademickich, zajmujący się zróżnicowaną problematyką badawczą. Kluczową rolę w inspirowaniu tych badań pełni Towarzystwo Przyjaciół Pamiętnikarstwa.

Tradycja badań pamiętnikarskich w polskiej nauce o polityce społecznej wiąże się przede wszystkim z działalnością przedwojennego Instytutu Gospodarstwa Społecznego i jego konkursami na pamiętniki bezrobotnych, chłopów i emigrantów.

Od wielu lat – w związku z renesansem metod jakościowych – badania oparte na pamiętnikach są coraz chętniej podejmowane przez socjologów i psychologów stosujących tzw. metodę biograficzną. Natomiast w nauce o polityce społecznej pamiętniki nadal czekają na swoje ponowne „odkrycie”, na ściślej mówiąc – na większe upowszechnienie. Działający bowiem w Szkole Głównej Handlowej Instytut Gospodarstwa Społecznego nie zaniechał organizowania konkursów na pamiętniki.

Pamiętniki jako źródło w badaniach społecznych

Pamiętniki, nawet jeśli powstawały na zamówienie i zostały opublikowane, są dokumentami osobistymi. Florian Znaniecki określał dokumenty osobiste jako „te pisemne wypowiedzi, które relacjonując udział piszącego w pewnej sytuacji społecznej, zawierają także osobisty pogląd autora na te sytuacje, opis przebiegu zdarzeń, jakie miały w niej miejsce i opis zachowania autora” (Szczepański 1973: 624). Pamiętniki zawierają zatem zarówno relacje ludzi o przebiegu ich życia, uczestnictwie w różnorodnych zdarzeniach i procesach, jak i opinie o owych wydarzeniach i procesach, przemyślenia dotyczące własnego życia i innych ludzi, deklaracje dotyczące własnych wartości i aspiracji.

Pamiętniki mogą być źródłem zastanym lub wywołanym. Źródła zastane to takie, które powstawały bez zamówienia „z zewnątrz”, z potrzeby wyrażenia odczuć, uporządkowania doświadczeń i – ewentualnego – przekazania ich osobom najbliższym, utrwaleń pamięci o ludziach i wydarzeniach. Na przykład Charlotte Bühler przygotowując książkę *Bieg życia ludzkiego* korzystała z pisanych autobiografii zastanych. Osobiste dokumenty wywołane powstają na zamówienie badacza. Zwracać się on może do wybranych osób z propozycją przygotowania wspomnień; na przykład Florian Znaniecki zamówił u Władysława Wiśniewskiego (Władka spod Konina) pamiętnik, który stał się częścią *Chłopa polskiego...*, w literaturze często podaje się też przykład badań nad młodymi przestępcami prowadzonych przez Clifforda Shawa. Częściej jednak badacze ogłaszają konkursy, na które zgłaszają się autorzy, którzy zapoznawszy się z odezwą konkursową, nadsyłają swoje prace. Pierwszy taki konkurs ogłosił w Polsce w 1921 r Florian Znaniecki – będący wówczas dyrektorem Instytutu Socjologicznego w Poznaniu – a adresowany był on do polskich robotników w kraju i zagranicą (Szczepański 1973: 628).

Pamiętniki są dokumentami, które mogą być rejestrowane w różnicowany sposób. Najczęściej mają one formę pisaną, ale mogą też być nagrane na taśmie magnetofonowej. W tym drugim przypadku, gdy przy rejestracji wspomnień obecny jest badacz, łatwo o zatarcie różnicy między mówionym pamiętnikiem a wywiadem narracyjnym.

Dokumenty te mogą zawierać zapis całej biografii autora, bądź mogą to być biografie cząstkowe – dotyczące wybranych, ważnych wydarzeń (np. emigracja, udział w wydarzeniach politycznych) lub wybranego aspektu w życiu człowieka (np. biografia zawodowa, rodzinna).

W naszej tradycji badawczej pamiętniki wykorzystywane do badań w nauce o polityce społecznej są z reguły dokumentami wywołanymi, mającymi formę pisaną. Stanowią najczęściej plon konkursów. Zawierają zarówno biografie całościowe, jak i cząstkowe.

Robert Angell wyróżnił sześć celów użytkowania autobiografii w naukach społecznych (Lutyński 1983: 34):

- 1) dostarczanie badaczowi intuicyjnych idei ogólnych, ukierunkowujących poszukiwania badawcze;
- 2) dostarczanie hipotez i materiałów do ich weryfikacji;
- 3) dostarczanie ilustracji twierdzeń (w różnym stopniu zweryfikowanych, udowodnionych);

4) weryfikacja hipotez nie powstałych w efekcie analizy materiału autobiograficznego, lecz mających inne źródła;

5) pomoc w praktycznym zrozumieniu procesów psychospołecznych zachodzących w grupach, instytucjach i poszczególnych ludziach; poznanie ich pragnień oraz dążeń i dzięki temu uzyskanie możliwości przewidywania ich przyszłych zachowań;

6) materiały pomocne na etapie zwiadu badawczego (w badaniach eksploracyjnych).

Także w nauce o polityce społecznej analiza pamiętników może być stosowana dla osiągnięcia zróżnicowanych celów poznawczych. Może być jedyną metodą stosowaną w badaniach albo może być wykorzystywana jako metoda pomocnicza (w badaniu podstawowym lub w ramach zwiadu badawczego).

Pamiętniki są źródłem informacji, danych, które mogą być poddawane różnorodnym zabiegom analitycznym i interpretacyjnym.

Na podstawie analizy prac, których autorzy korzystali z dokumentów autobiograficznych, J. Szczepański (1973: 641–642) wyróżnił następujące techniki interpretacji i wykorzystania dokumentów osobistych (a zatem także pamiętników):

1) metodę konstruktywną – czytając dużo autobiografii socjolog dokonuje ich interpretacji z punktu widzenia jakiejś ogólnej teorii socjologicznej; aparat pojęciowy, którym się posługuje konstruuje całościowy obraz sytuacji, zaczerpnięty jest z języka teorii socjologicznych; weryfikuje się w ten sposób hipotezy, ale i poszukuje materiału do formułowania nowych przypuszczeń;

2) metodę egzemplifikacji – polega ona na ilustrowaniu i uzasadnianiu pewnych hipotez dobranymi przykładami z autobiografii;

3) metodę analizy treści – wypracowana została na gruncie badań przekazów informacyjnych, ustala się w niej jednostki analizy (cały tekst, jego fragmenty, wyrazy itd.), określa kategorie analityczne i dokonuje oceny częstotliwości ich występowania i ich wzajemnych związków;

4) opracowania statystyczne – poszukiwanie zależności statystycznych (a także przyczynowo-skutkowych) pomiędzy zmiennymi, które występują w materiale biograficznych;

5) analizę typologiczną – ustalanie typów osobowości, postaw, zachowań w różnych zbiorowościach.

W polskiej nauce o polityce społecznej najczęściej mamy do czynienia z analizą pamiętników, w której wykorzystuje się metodę egzemplifikacji, analizę typologiczną, analizę treści oraz prostą analizę statystyczną.

Z kolei Gordon W. Allport rozróżniał – ze względu na kryterium podstawowego celu poznawczego badań – nomotetyczne i idiograficzne wykorzystanie materiału autobiograficznego (Szczepański 1973: 642). Wydaje się, że w badaniach prowadzonych dla potrzeb polityki społecznej przeważają ujęcia idiograficzne, a więc służące przede wszystkim opisowi sytuacji społecznych i doświadczeń ludzi, w mniejszym zaś stopniu wyjaśnianiu związków przyczynowo-skutkowych i formułowaniu uogólnień.

Prześlanki prowadzenia badań na podstawie pamiętników w nauce o polityce społecznej

Już w pracy *Chłop polski w Europie i Ameryce* – a ściślej w *Nocie metodologicznej* do tej książki – W.I. Thomas i F. Znaniecki zajmowali się nie tylko warunkami, jakie spełniać powinna dobra teoria społeczna (musi zawierać twierdzenia przyczynowe, w których uwzględnia się nie tylko cechy, zjawiska obiektywne, ale i ich subiektywny odbiór), ale także „techniką społeczną” i „praktyką społeczną”, czyli działaniami mającymi na celu dokonywanie zmian w życiu społecznym. Pisali: „Bez względu na cel praktyki społecznej – modyfikacja indywidualnych postaw czy społecznych instytucji – próbując osiągnąć ten cel nie znajdujemy nigdy elementów, którymi chcemy się posłużyć czy zmodyfikować, odizolowanych i biernie oczekujących działania z naszej strony, ale zawsze w postaci czynnych, praktycznych sytuacji, które zostały niezależnie od nas ukształtowane i do których nasza działalność musi się dostosować. (...) Sytuacja obejmuje trzy rodzaje danych: 1. Obiektywne warunki, w jakich jednostka czy społeczeństwo musi działać (...), 2. istniejące uprzednio postawy jednostki czy grupy, które w danym momencie mają faktyczny wpływ na postępowanie jednostki. 3. definicję sytuacji, mniej lub bardziej jasne wyobrażenie warunków oraz świadomość postaw” (Thomas, Znaniecki 1976: 84–85). Z kolei „zadanie technika społecznego polega na przygotowaniu, z pomocą nauki, jak i praktycznej obserwacji, gruntownych schematów i planów czynności dla wszystkich różnorodnych typów sytuacji, które występują w danym zakresie społecznej działalności i pozostawić praktykowi sprawę podporządkowania danej konkretnej sytuacji właściwemu typowi (Thomas, Znaniecki 1976: 87).

W tekście powyższym, znajdujemy wyraźne wskazanie, by w naukach stosowanych – podobnie jak teoretycznych naukach społecznych – badacze prowadzili badania zgodnie z zasadą tzw. współczynnika humanistycznego. Nauki praktyczne powinny zatem przygotowywać dla potrzeb praktyki nie tylko diagnozę obiektywnych warunków życia, ale także dokonywać rozpoznania wcześniejszych społecznych doświadczeń oraz stanu społecznej świadomości, a mówiąc dokładniej – sposobu postrzegania danej sytuacji. Proponowane zaś przez naukę metody oddziaływania na warunki życia ludzi, wpływania na poziom i sposoby zaspokajania potrzeb oraz pobudzania społecznych zmian, powinny uwzględniać ludzkie aspiracje i oczekiwania, hierarchie wartości i motywacje, gotowość do zmian i sposób postrzegania swojego miejsca w społeczeństwie.

Zasada współczynnika humanistycznego jest szczególnie ważna w nauce o polityce społecznej. Jej zalecenia dla praktyki są bowiem mało użyteczne, gdy nie odwołują się do rzeczywistych motywacji ludzkich działań, ignorują oczekiwania ludzi i ich skłonność do uczestnictwa w proponowanych zmianach.

Zasada współczynnika humanistycznego ma zarówno wymiar ontologiczny, jak i epistemologiczny.

Jako założenie ontologiczne oznacza ona – w wersji skrajnie idealistycznej – że „przedmioty świata kultury są takie, jak ich ludzie doświadczają, że istnieją tylko w doświadczeniu ludzi, a poza tym doświadczeniem tracą wszelką ważność. (...) cała rzeczy-

wistość w gruncie rzeczy jest kompleksem subiektywnych postaw, dążeń, przeżyć, wartościowań ludzi w niej uczestniczących” (Szczepański 1973: 633). Analizując relacje między jednostką a jej społecznym otoczeniem, J. Chałasiński podkreślał, że środowisko społeczne kształtuje człowieka o tyle, o ile wchodzi w sferę jego doświadczeń, jest przezeń zauważane, wartościowane oraz kształtuje jego świadomość (Chałasiński 1979: 25). I jednocześnie „punktem wyjścia w działaniach jednostki jest jej własna definicja sytuacji w jakiej się znajduje” (Chałasiński 1938: 32).

W wymiarze epistemologicznym zasada współczynnika humanistycznego, oznacza iż należy ujmować zjawiska społeczne jako przedmioty, których istotnym składnikiem jest znaczenie przypisywane im przez ludzi tych przedmiotów doświadczających (Szczepański 1973: 633). W.I. Thomas i F. Znaniecki pisali: „podczas, gdy skutek fizycznego zjawiska zależy wyłącznie od jego obiektywnej natury i można go z góry ustalić na podstawie jego empirycznej treści, to skutek społecznego zjawiska zależy dodatkowo od subiektywnego punktu widzenia przyjętego przez jednostkę czy grupę w stosunku do tego zjawiska i można go ustalić jedynie wówczas, jeśli znamy nie tylko obiektywną treść przypuszczalnej przyczyny, ale również znaczenie, jakie ma w danym momencie dla danych istot ludzkich” (Thomas, Znaniecki 1976: 65) „Przyczyną społecznego czy indywidualnego zjawiska nigdy nie jest inne społeczne czy indywidualne zjawisko, ale zawsze połączenie jednego i drugiego” (69).

Poznaniu owych społecznych dążeń, ocen i kryteriów wartościowania służą materiały autobiograficzne (Szczepański 1973: 637) W ocenie J. Chałasińskiego „materiał autobiograficzny jest materiałem najlepszym. Dostarcza on bowiem opisu społecznych sytuacji autora i jego postaw i działania w tych sytuacjach” (1938: 32) Zdaniem tegoż autora „wypowiedzi autora autobiografii interesują (...) socjologa nie jako relacje o obiektywnych faktach, lecz jako wyraz jego dążeń i postaw społecznych” (1979: 25). Jednocześnie badanie jednostek dostarcza wiedzy o grupie, do której on należy – o jej wartościach, kulturze, strukturze, normach itd.

Badacze – politycy społeczni poszukują w pamiętnikach nie tylko wiedzy o subiektywnym stosunku autorów do rzeczywistości, ale i wiedzy o obiektywnych faktach. Łączą więc postawę charakterystyczną dla socjologa i psychologa (koncentrujących się w większym stopniu na wątkach subiektywnych) z postawą historyka, traktującego te osobiste dokumenty jako świadectwa konkretnych wydarzeń i zjawisk.

Dla nauki o polityce społecznej biografia jest zatem – jeśli użyć określenia Ingeborg Helling (1990) – przede wszystkim „środkiem” (*biography as a means*), a nie „tematem” (*biography as a topic*). Materiał autobiograficzny jest źródłem informacji o zdarzeniach i społecznych problemach oraz sposobie ich postrzegania przez autorów, w znikomym zaś stopniu – przynajmniej dotychczas – służy politykom społecznym do ustalenia „typowych sekwencji zdarzeń w życiu określonych grup ludzi i struktury znaczeń, jakie przypisywane są tym zdarzeniom” (Rokuszevska-Pawełek 1996: 41).

W badaniach tych – jak to określił C.W. Mills – „poszukuje się publicznych zagadnień w prywatnych kłopotach” (Rokuszevska-Pawełek 1996: 42).

Materiał autobiograficzny w dorobku badawczym nauki o polityce społecznej

W wyniku licznych konkursów na pamiętniki ogłaszanych w Polsce od osiemdziesięciu lat powstał bardzo obszerny zasób tych dokumentów, z którego przedstawiciele nauk społecznych korzystają dla potrzeb różnorodnych badań. Wskazanie wśród tego bogactwa tych materiałów, które należałoby zaliczyć do źródeł poznania w nauce o polityce społecznej, nie jest zadaniem prostym. Można posłużyć się tutaj przynajmniej dwoma kryteriami: instytucjonalnym (jaka instytucja prowadzi badania?) i przedmiotowym (co się bada?).

Stosując **kryterium instytucjonalne** można by przyjąć, że do pamiętnikarskiego dorobku nauki o polityce społecznej należą te pamiętniki i ich opracowania, które zostały „wywołane” i przygotowane do publikacji przez instytucje badawcze zajmujące się polityką społeczną. Wówczas trzon owego dorobku stanowią konkursy na pamiętniki i wykorzystujące ich plon badania prowadzone przez przedwojenny i reaktywowany po wojnie Instytut Gospodarstwa Społecznego.

Ciąg badań IGS wykorzystujących pamiętniki otwiera ogłoszony w 1931 r. konkurs na pamiętnik bezrobotnego. W jego efekcie zebrano 774 życiorysy, spośród których w 1933 r. wydano 57 prac (*Pamiętniki bezrobotnych*, 1933). W 1967 r. wznowiono tę publikację uzupełniając ją relacjami odszukanych po latach autorów (*Pamiętniki bezrobotnych*, 1967).

W 1933 r. ogłoszony został przez IGS następny konkurs – na pamiętniki chłopów. Spośród 498 nadesłanych wypowiedzi wydrukowano w dwu tomach 61 autobiografii z przedmowami L. Krzywickiego (tom 1) i M. Dąbrowskiej (tom 2).

Ostatnim przeprowadzonym przed II wojną światową konkursem pamiętnikarskim IGS był ogłoszony w 1936 r. konkurs na pamiętniki emigrantów. Wypowiedzi pamiętnikarzy z Francji i Ameryki Południowej zdołano opublikować przed wybuchem wojny. Oba tomy poprzedził przedmową Ludwik Krzywicki. Tom „francuski” (*Pamiętniki emigrantów...*, 1939) zawierał 37 tekstów (znalazło się wśród nich 25 – spośród 46 – konkursowych pamiętników, zaś pozostałe były „przyczynkami z innych źródeł), zaś w tomie „południowoamerykańskim” (*Pamiętniki emigrantów. Ameryka...*, 1939) zamieszczono 27 pamiętników (z 39 nadesłanych). Wydawnictwo to kontynuowano w latach 70., kiedy to opublikowano pamiętniki emigrantów z Kanady (*Pamiętniki emigrantów...*, 1971) i Stanów Zjednoczonych (*Pamiętniki emigrantów...*, 1977).

Reaktywowany po wojnie IGS zajmował się oczywiście nie tylko wydawaniem przedwojennych materiałów pamiętnikarskich, ale także inspirował nowe konkursy i badania. Na przykład, w 1961 r. przygotowano koncepcję konkursu na pamiętniki młodzieży wiejskiej. Opiekę naukową nad tą inicjatywą sprawował Józef Chałasiński. Nadesłano ponad 5000 prac. Efektem konkursu była 9-tomowa publikacja *Młode pokolenie wsi Polski Ludowej*. Do problematyki wiejskiej IGS SGH powrócił w 1994 r. konkursem na pamiętniki nowego pokolenia chłopów polskich. (*Pamiętniki nowego...*, 1999).

Instytut Gospodarstwa Społecznego wypracował własną metodę analizy pamiętników, którą traktuje się jako charakterystyczną dla nauki o polityce społecznej. Cechy tej meto-

dy opisał Adam Andrzejewski w przedmowach do powojennych tomów pamiętników emigrantów (1971, 1977).

Po pierwsze, w IGS przywiązuje się duże znaczenia do publikowania „surowych pamiętników”. To przede wszystkim ich tekst, w mniejszym zaś stopniu analizy przeprowadzone przez badaczy ma oddziaływać na wrażliwość czytelników i dawać im możliwość samodzielnego kształtowania wiedzy o autorach pamiętników, ich życiowych losach i opisywanych przez nich wydarzeniach.

Drugą cechą metody IGS jest taki dobór środowisk pamiętnikarzy i czasu prowadzenia badań, by dotyczyły one najbardziej palących problemów społecznych. Są to więc badania prowadzone z przesłanek społecznych (u ich podstaw znajduje się nie tylko problem poznawczy, ale i społeczny), a ich cele są i poznawcze, i praktyczne. Badacze IGS deklaruowali wprost, że chcieliby, by wyniki ich badań wpływały na kształtowanie się świadomości klasowej grup, z których wywodzili się pamiętnikarze.

Po trzecie, w badaniach IGS dużą rolę przypisuje się odezwom konkursowym. Mają one bowiem do spełnienia podwójne zadanie: zwerbowanie uczestników konkursów – autorów pamiętników oraz ukierunkowanie ich relacji na problemy ważne z punktu widzenia problematyki badań. O znaczeniu odezw konkursowych, świadczy zwyczaj ich publikowania razem z wybranymi pamiętnikami.

Po czwarte, w tradycji badań IGS analiza pamiętników jest zazwyczaj podstawową, ale nie jedyną metodą społecznej diagnozy. Uzupełniają ją inne metody badań socjologicznych oraz metody statystyki społecznej (np. badania budżetów rodzinnych).

Zastosowanie **przedmiotowego kryterium** wyodrębniania „przynależnych” do nauki o polityce społecznej badań z wykorzystaniem pamiętników, wymaga odwołania się do definicji polityki społecznej, a szczególnie tych jej elementów, które określają przedmiot jej zainteresowań i oddziaływań.

Jeśli przyjmiemy – za Wacławem Szubertem – że polityka społeczna zajmuje się zaspokajaniem potrzeb ludzi pracy i – za Antonim Rajkiewiczem – że kształtuje warunki życia, wówczas w nauce o polityce społecznej można sięgać do monograficznych badań różnych grup społecznych (np. chłopci, robotnicy, młodzież z tych środowisk, inteligenci), kategorii demograficznych (kobiety, ludzie starzy) i grup zawodowych (np. nauczyciele, inżynierowie, lekarze). W zawartych w pamiętnikach wypowiedziach szuka się wówczas informacji o warunkach życia ludzi, o poziomie ich potrzeb, o aspiracjach i sposobach oraz uwarunkowaniach ich realizacji.

Idąc śladem koncepcji Konstantego Krzeczковского, który przedmiot polityki społecznej określał jako celowe przekształcenia struktury społecznej, należałoby natomiast wykorzystywać prowadzone przez socjologów badania dotyczące dynamiki i przemian struktury społecznej. Prekursorem i czołowym autorem tego typu analiz na podstawie pamiętników był Józef Chałasiński, obecnie kontynuuje ten nurt badań Bronisław Gołębiowski.

Z kolei uznając – jak to proponowali na początku XX wieku Stanisław Głębiński i Ludwik Krzywicki, a obecnie czyni to Jan Danecki – że polityka społeczna zajmuje się rozwiązywaniem kwestii społecznych, sięgnąć należy do pamiętników przedstawicieli grup,

które tymi kwestiami są szczególnie dotknięte. Do tego kryterium doboru adresatów odezw konkursowych odwoływano się choćby w przedwojennych badaniach IGS (badanie bezrobocia, kwestii emigracji i kwestii chłopskiej), ale i w badaniach powojennych (np. pamiętniki bezrobotnych z lat 90.). Pamiętniki dostarczają bowiem niezastąpionej wiedzy między innymi o tym, jak w istocie ludzie reagują na krytyczne sytuacje życiowe, jakie stosują strategie wychodzenia z nich i jakie strategie przetrwania, co zmienia się w dziedzinie potrzeb i aspiracji ludzi poddanych presji życiowych problemów.

Odwołując się natomiast do stworzonej także przez Jana Daneckiego definicji polityki społecznej jako celowego organizowania postępu społecznego, można wiele cennej wiedzy znaleźć choćby w pamiętnikach osób szczególnie aktywnych w różnych środowiskach społecznych, takich, które są promotorami zmian.

Można też potraktować politykę społeczną, jako swoistą „inżynierię społeczną”, w której chodzi o sprawne funkcjonowanie społecznych instytucji, organizację przepływu społecznych zasobów, skuteczną realizację celów, do których dążą różni aktorzy życia społecznego. Przy takim jej rozumieniu należałoby korzystać z materiału pamiętnikarskiego zawierającego relacje osób działających w tym systemie (np. przedwojenne pamiętniki inspektorów pracy, czy powojenne – opiekunów społecznych, pracowników socjalnych).

Ten niepełny przecież przegląd polskich definicji polityki społecznej przypomina o tym, że nauka o polityce społecznej jest wieloprzedmiotowa, a co za tym idzie – analizy pamiętników mogą być i są w niej wykorzystywane do uzyskiwania odpowiedzi na liczne i różnorodne problemy badawcze. Niemniej jednak metoda ta wydaje się szczególnie wartościowa poznawczo w tych spośród wymienionych podejść badawczych, w których przedmiotem badań jest zaspokajanie potrzeb (warunki życia) i kwestie społeczne.

W ostatnich latach w nauce o polityce społecznej wyraźnie wyłaniają się kolejne dwa podejścia badawcze.

Po pierwsze, proponuje się spojrzenie na politykę społeczną z perspektywy cyklu życia człowieka i jego poszczególnych faz. Zakłada się bowiem, że polityka społeczna powinna pomagać ludziom w optymalnym przeżywaniu kolejnych faz życia i zapobiegać powstawaniu społecznych barier wywołujących zakłócenia życiowego cyklu (Rysz-Kowalczyk 1995). W badaniach polityki społecznej prowadzonych z tej perspektywy pamiętniki mogą być cennym źródłem wiedzy o tym, jak ludzie należący do różnych środowisk społecznych i do różnych pokoleń przeżywają wybrane fazy życiowego cyklu (Roos 1987).

Po drugie, badacze polityki społecznej zaczynają intensywniej interesować się uwarunkowania wyborów dokonywanych przez jednostki i rodziny, dotyczących bieżącej konsumpcji, stylu życia, drogi życiowej, aspiracji edukacyjnych itp. W tego typu badaniach bardzo przydatne mogą być różne dokumenty osobiste, w tym pamiętniki. Dzięki nim można bowiem poznać owe „mikroracjonalności” (lub brak racjonalności), którymi ludzie kierują się podejmując ważne dla siebie decyzje. Mogą one bardzo różnić się od wyobrażeń polityków społecznych o tym, co dla ludzi ważne, a to w konsekwencji prowadzi do mniejszej skuteczności polityki społecznej.

Kwestie metodologiczne analizy pamiętników w nauce o polityce społecznej

Jak wskazują powyższe rozważania, analiza pamiętników jest metodą, do której należałoby sięgać w nauce o polityce społecznej dużo częściej, niż ma to miejsce obecnie. Metoda ta – podobnie jak każda inna metoda badawcza – ma swoje niewątpliwe zalety, ale i ograniczenia (Szczepański 1973: 645–649).

Do zalet szczególnie ważnych dla naszej dyscypliny zaliczyć należy:

- możliwość wglądu w ludzkie motywacje, aspiracje i uświadamiane potrzeby;
- uzyskiwanie informacji na temat związku między warunkami środowiska społecznego a zachowaniem jednostek;
- dostarczanie wiedzy o rozciągających się na wiele lat sekwencjach zdarzeń i postaw w życiu jednostek i grup, co jest bardzo ważne, gdy bada się politykę społeczną z perspektywy cyklu życia;
- możliwość przewidywania ludzkich zachowań w różnych sytuacjach.

Dla polityki społecznej bardzo ważna jest też zaobserwowana przez badaczy pamiętników prawidłowość, że opracowania autobiograficzne osób słabo wykształconych, są bardziej autentyczne i prawdziwe niż pamiętniki lepiej wyedukowanych (Szczepański 1973: 305). Oznacza to, że dzięki tej metodzie można docierać do wiedzy o życiu grup społecznie słabych, które w pierwszej kolejności powinny być adresatami programów polityki społecznej.

Bardzo istotną dla nauki o polityce społecznej – podkreślaną m.in. przez Jana Lutyńskiego – cechą badań wykorzystujących autobiografie jest ich społeczna nośność i łatwiejsze (w porównaniu z raportami ze scjentystycznych badań ilościowych) dotarcie do współczesnego czytelnika. „Publikacje pamiętników i ich opracowania, podobnie jak realistyczna literatura piękna, przeciwdziałają grupowej czy warstwowej izolacji, ich lektura prowadzi do zbliżenia czytelników do środowisk, z których wywodzą się, i które opisują pamiętnikarze, a więc najczęściej i do zbliżenia ludzi z różnych warstw” (Lutyński 1983: 336). Dzięki zatem upowszechnianiu pamiętników nauka może spełniać nie tylko zadania poznawcze, ale i społeczne, przyczyniając się do rozwijania wiedzy społeczeństwa o problemach różnych grup społecznych.

Podstawowym ograniczeniem metody analizy pamiętników – na które zwracają uwagę nawet najwięksi jej zwolennicy – jest brak reprezentatywności (przedstawienności – jak określał to Ludwik Krzywicki) zbiorowości pamiętnikarzy w stosunku do grup społecznych, z których się wywodzą. Są bardziej aktywni intelektualnie, ciekawi świata; mają też bardziej ukształtowane poglądy, o czym świadczy m.in. fakt, że czytują prasę, za której pośrednictwem ogłasza się konkursy na pamiętniki. Trudno zatem na podstawie ich relacji stwierdzić na ile ich losy i problemy są typowe dla całej grupy społecznej, a na ile mają charakter indywidualnych, niepowtarzalnych doświadczeń. Tym bardziej nie można określić skali opisywanych w pamiętnikach zjawisk społecznych.

Na pamiętnikarzy (szczególnie piszących współcześnie) mają ponadto wpływ wcześniej publikowane tego typu relacje. Dążą oni do utrzymania się w pewnej wynikającej

z wcześniejszych publikacji konwencji – stanowi to zagrożenie autentyczności relacji; podobnie jak pisanie dla pieniędzy czy autocenzura (Lutyński 2000: 312–313).

Jednocześnie rodzi się wątpliwość, czy analiza samodzielnie pisanych pamiętników jest metodą, która ma przyszłość. Rozwój „cywilizacji obrazkowej” i rozległy – niestety także w polskim społeczeństwie – zasięg funkcjonalnego analfabetyzmu prowadzą do kurczenia się zbiorowości, z których mogliby się wywodzić się kolejni pamiętnikarze. Być może zatem pamiętniki zostaną zastąpione przez wywiady narracyjne bądź inne techniki badawcze, w których będzie się wykorzystywało inne niż pismo środki komunikowania?

Kolejnym ograniczeniem analizy pamiętników – a także innych technik stosowanych w badaniach biograficznych – są kłopoty z ustaleniem wiarygodności uzyskiwanych informacji. Możliwości zweryfikowania uzyskiwanych relacji i opinii są bardzo ograniczone, zwłaszcza gdy materiał badawczy gromadzony jest bez bezpośredniego udziału badacza.

Jeśli nawet przyjmie się, że autorzy pamiętników piszą prawdę o zdarzeniach, innych ludziach i o sobie samych, wątpliwości towarzyszące analizie tych dokumentów nie kończą się. Są badacze, którzy utrzymują, że pamiętniki, pisane tu i teraz w gruncie rzeczy bardziej dotyczą teraźniejszości niż przeszłości (Siekierski 1999). Jak zatem oddzielić „promieniowanie” teraźniejszości od faktycznych przeżyć i opinii autorów z okresu, gdy miały miejsce opisywane zdarzenia?

Dodatkowe zadania stawia przed badaczami Jan Szczepański (*Pół wieku...*, 27–28), który zwraca uwagę na konieczność wyjścia w interpretacji pamiętników poza warstwę informacji przekazywanych przez autora wprost – w sposób bezpośredni. Analizować należałoby to, co autor mówi pośrednio, co przemilcza i stara się ukryć, jakie przyjmuje założenia w swoich poglądach na świat i siebie samego.

Czy w nauce o polityce społecznej potrzebne są tak wnikliwe analizy? Czy wystarczy interpretacja tego, co pamiętnikarze sami chcieli przekazać?

Do uwag na temat ograniczeń metody analizy pamiętników, warto moim zdaniem dołączyć jeszcze jedną. Otóż przegląd publikowanych w Polsce pamiętników – szczególnie tych pochodzących z okresu II Rzeczypospolitej – prowadzi do wniosku, że przez wiele lat mężczyźni wykazywali większą skłonność do sięgania po pióro niż kobiety. W wyniku tego np. w przedwojennych badaniach IGS uzyskiwane relacje prezentowały przede wszystkim „męski punkt widzenia”, a wyraźnie brakowało w nich spojrzenia kobiet na problemy biedy, bezrobocia czy emigracji. Nie mam wątpliwości, że zachwianie proporcji między kobietami i mężczyznami wśród autorów pamiętników czyni uboższym gromadzony materiał.

Jak było już powiedziane, jedną z cech metody pamiętnikarskiej IGS jest łączenie analizy pamiętników z innymi metodami badawczymi – z obserwacją, wywiadami, ankietami, a zatem takimi, których część może być bardziej wystandaryzowana. Stosuje się więc połączenie ilościowych i jakościowych technik badawczych. Rozróżnienie techniczne między badaniami jakościowymi i ilościowymi polega na ustaleniu, że w tych pierwszych analizie podlegają kategorie (pojęcia), zaś w tych drugich liczby. Kategorie porządkują opisywaną rzeczywistość; liczby porządkują statystycznie wcześniej już „skategoryzowaną” rzeczywistość (Konecki 1993: 176). Procedurę łączenia różnych metod w jednym badaniu, w tym badań ilościowych z jakościowymi, nazywa się *triangulacją*. Polega ona na wykorzystaniu

różnych technik zbierania danych dla dokładnego, wszechstronnego opisu jednego przedmiotu badania (Frankfort-Nachmias 2001: 222–223). W związku z tym, że metoda winna być zawsze na usługach konkretnej perspektywy teoretycznej, rzetelność metodologiczna nakazuje, by badacz przedstawił swoje założenia ontologiczne i metodologiczne. Od przyjmowanego przezeń paradygmatu zależy bowiem rola metod ilościowych i jakościowych w procesie badawczym (Konecki 1993). Wydaje mi się, że w nauce o polityce społecznej, w której często stosujemy procedurę *triangulacji* (nie tylko przy okazji analizowania pamiętników), łączenie metod jest traktowane najczęściej jako zabieg techniczny, nie poparty głębszą autorefleksją metodologiczną. Prowadzi to w efekcie do sytuacji, w której badacze nie wykorzystują w pełni materiału zgromadzonego w badaniach jakościowych, poprzestając na traktowaniu go jako ilustracji głoszonych tez.

W związku z tym, że w naszym kraju większość pamiętników pozyskiwana jest w drodze konkursów, warto na zakończenie podnieść kwestię rozpisywania owych konkursów. Doświadczenie pokazuje, że nawet najlepiej napisana odezwa konkursowa nie gwarantuje wysokiej jakości uzyskanych materiałów. Ich wartość informacyjna jest bardzo nierówna z dwu przynajmniej powodów: po pierwsze – na odezwę konkursową nie zawsze odpowiadają ci, którzy faktycznie mają coś do powiedzenia na wskazany temat, po drugie – nawet jeśli są to „kompetentni” autorzy, to nie zawsze umieją wypowiedzieć się na piśmie. W celu ograniczenia tych kłopotów Jan Lutyński proponuje organizowanie konkursu zamkniętego, poprzedzonego etapem wstępnym. Na tym etapie zwracano by się do ogółu czytelników odezwy konkursowej z pytaniem, czy jest ktoś, to chciałby napisać na dany temat i proszono by o przesłanie próbek opisu. Do etapu drugiego dopuszczano by osoby reprezentujące różnorodne „typy” społeczno-demograficzne (co podniosłoby reprezentatywność zbiorowości piszących) i mające elementarne umiejętności pisarskie (Lutyński 2000; Przybyłowska 1974).

Badacze – politycy społeczni pragnący stosować metodę analizy pamiętników mają wybór między różnymi rozwiązaniami organizacyjno-warsztatowymi oraz różnymi metodami analizy i interpretacji. Powrót w naukach społecznych do metody biograficznej i rozwój refleksji metodologicznej na jej temat, wymaga od przedstawicieli naszej dyscypliny odpowiedzi na pytanie, czy wystarcza nam prosta kontynuacja metody pamiętnikarskiej IGS, czy też powinniśmy sięgnąć do nowych obszarów badawczych i postawić przed tą metodą nie tylko zadania opisowo-diagnostyczne, ale i wyjaśniające.

Literatura

- Chałasiński J. (1979) *Drogi awansu społecznego robotnika*, Warszawa.
- Chałasiński J. (1938) *Młode pokolenie chłopów*, Warszawa, t. 1.
- Frankfort-Nachmias Ch., Nachmias D. (2001) *Metody badawcze w naukach społecznych*, Poznań.
- Helling I.K., (1990) *Metoda badań biograficznych*, w: Włodarek J., Ziółkowski M. (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, Warszawa-Poznań.
- Konecki K. (1993) *Techniczne i paradygmatyczne kryteria podziału badań ilościowych i jakościowych w naukach społecznych*, „Przegląd Socjologiczny”, t. XL/2.

Lutyński J. (2000) *Metoda biograficzna i sposoby otrzymywania materiałów w badaniach socjologicznych* (w:) *Metody badań społecznych. Wybrane zagadnienia*, Łódź.

Lutyński J. (1983) *Użytkowanie autobiografii w badaniach społecznych*, w: *Naród. Kultura. Osobowość.*, Wrocław.

Pamiętniki bezrobotnych (1933) Warszawa.

Pamiętniki bezrobotnych (1967) Warszawa, 2 t.

Pamiętniki chłopów (1935) Warszawa.

Pamiętniki emigrantów. Ameryka Południowa. Nr 1–27 (1939) Warszawa.

Pamiętniki emigrantów. Francja (1939) Warszawa.

Pamiętniki emigrantów. Kanada (1971) Warszawa.

Pamiętniki emigrantów. Stany Zjednoczone (1977) Warszawa, t.I (1–27), t.II (28–51).

Pamiętniki nowego pokolenia chłopów (1999) Warszawa, 6 t.

Pół wieku pamiętnikarstwa, praca zbior., (1971) Warszawa .

Przybyłowska I. (1974) *Próba empirycznej analizy czynników wpływających na wypowiedzi pamiętnikarskie uzyskane w konkursie*, „*Studia Socjologiczne*”, nr 1.

Rokuszewska-Pawełek A. (1996) *Miejsce biografii w socjologii interpretatywnej. Program socjologii biografistycznej Fritza Schützego*, „*ASK*”, nr 1

Roos J.P. (1987) *Historia życia a zmiana społeczna: cztery pokolenia Finów*, „*Kultura i Społeczeństwo*”, nr 4.

Rysz-Kowalczyk B. (1995) *Pokolenie w fazie późnej dojrzałości. Deformacje cyklu życia a zagrożenia społeczne we współczesnej Polsce*, Warszawa.

Siekierski S. (1999) *Pamiętnikarze a społeczne konteksty* (w:) *Pokolenia. Kultura. Polityka. Księga jubileuszowa na 65-lecie Profesora Bronisława Gołębiowskiego*, Warszawa.

Szczepański J. (1973) *Odmiany czasu teraźniejszego*, Warszawa.

Thomas W.I., Znaniński F. (1976) *Chłop polski w Europie i Ameryce*, Warszawa.

Summary

The paper includes the following elements: the characteristics of diaries as the source of knowledge in social sciences, basic assumptions for the research based on diaries in the science of social policy, autobiographic contents in Polish research, methodological problems in the analysis of diaries.

The analyses of diaries have a strong position in Polish tradition, especially in researching social questions and life condition of people. The leading role in this type of research was taken by the Institute of Social Economy, which worked out basic principles of studying diaries for the needs of social policy. These principles need modifying while new research perspectives appear in the science of social policy (ex. the perspective of life cycles). The research based on diaries is expected to include more deep methodological reflection. For the science of social policy diaries remain a valuable, yet too weakly utilised source of knowledge.